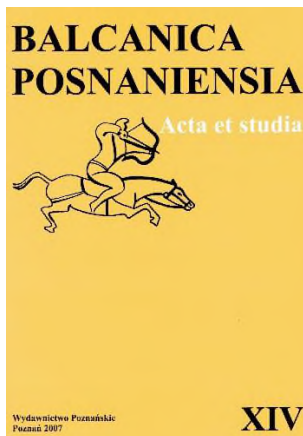




Терський Святослав, *Тюркські кочовики та сліди їх перебування на галицько-волинських землях у X–XIV ст.*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia” 2007, т. 14, с. 135–144.

<https://doi.org/10.14746/bp.2007.14.10>

<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bp/article/view/52833>

Instytucją przechowującą materiały źródłowe jest Biblioteka Collegium Historicum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

<http://bch.amu.edu.pl>

Zadanie zostało zrealizowane w ramach konkursu „Społeczna odpowiedzialność nauki II – Wsparcie dla bibliotek naukowych”. Projekt zatytułowany „Digitalizacja archiwalnych wydań czasopism naukowych zgromadzonych przez Bibliotekę Coll. Historicum UAM”. Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Nauki w ramach Programu Społeczna odpowiedzialność nauki II. Wsparcie dla bibliotek naukowych (umowa nr BIBL/SP/0092/2024/02 z dnia 05.12.2024). Całkowita wartość projektu: 247 236,00 zł. Kwota dofinansowania: 220 836,00 zł.

The institution storing the source materials is the Library of the Collegium Historicum of the Adam Mickiewicz University in Poznań.

<http://bch.amu.edu.pl>

The task was carried out within the framework of the competition “Social Responsibility of Science II – Support for Scientific Libraries”. The project entitled “Digitization of archival editions of scientific journals collected by the Library of the Coll. Historicum of Adam Mickiewicz University”. The project was co-financed from state budget funds granted by the Minister of Science within the framework of the Programme Social Responsibility of Science II. Support for Scientific Libraries (agreement no. BIBL/SP/0092/2024/02 of 05.12.2024). Total value of the project: PLN 247,236.00. Amount of co-financing: PLN 220,836.00.



UNIwersYTET
IM. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIU



Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego



Społeczna
Odpowiedzialność
Nauki II

ТЮРКСЬКІ КОЧОВИКИ ТА СЛІДИ ЇХ ПЕРЕБУВАННЯ НА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У Х-XIV СТ.

СВЯТОСЛАВ ТЕРСЬКИЙ

ABSTRACT, Światosław Terski, *Koczownicy tureccy i ślady ich bytności na ziemiach halicko-wolynskich w X-XIV w.* (Turkish Nomads and Traces of Their Stay on Halych-Volhynian Lands in the 10th -14th centuries).

Balcanica Posnaniensia. Acta et studia, XIV, Poznań 2007, Wydawnictwo Poznańskie, pp. 135-143. ISBN 978-83-7177-359-4, ISSN 0239-4278. Text in Ukrainian with a summary in English and Polish.

Światosław Terski, Muzeum Historyczne, Lwów, Ukraina.

Етнографічні українські землі розміщені на кордоні зі степом. З кінця Х ст. цю територію стабільно займали тюркські кочовики – печеніги, торки, берендеї, а з кінця XI ст. їх змінюють половці. Стосунки Київської держави з цими племенами розвивались від військових сутичок до взаємного співжиття. „Свої погані”, як називають літописи союзних Україні-Русі тюрків, служили в якості прикордонної сторожі, а їх представники нерідко займали високі посади в оточенні великих князів. Таким чином, тюркські кочовики є невід’ємною складовою частиною східноєвропейського історичного та культурного процесу періоду раннього середньовіччя.

Питаннями українсько-тюркських стосунків цього періоду займалися історики XIX-XX ст. (Князький, 1990). Проте, інформативна обмеженість літописних даних дозволяла розглянути це питання лише в загальних рисах. Значно зримішими стають ці контакти у світлі археологічних джерел. Опрацюванням цих матеріалів з територій, що входять до складу сучасної Польщі активно займається В. Світославський (1997, 1998). Для українських земель поки що зроблено перше зведення археологічних матеріалів східного походження з території Волині (Терський, 2000б). Проте, в цілому це питання залишається слабо розробленим в українській історичній науці.

Українсько-тюркські контакти прослідковуються в суміжних з історією галузях науки. Так, численні топоніми (Торчин, Торки, Печеніжин, Хінічі тощо), локалізовані, як правило, у віддалених від лісостепу районах Галичини та Волині вказують на широко практиковане у різні віки переселення полонених тюрків вглиб української території.

В свою чергу галицько-волинські землі часто ставали ціллю грабіжницьких походів половецьких ханів. Проте нерідко половці приходили сюди, як союзники окремих князів. Так, галицький князь Володимирко Володаревич († 1153 р.) використовував половців для боротьби проти угорської агресії, а волинський князь Давид Ігорович в 1100 р. облягав Лучеськ разом з половцями хана Боняка. Військову допомогу половецької орди нерідко використовувала коаліція північно-східних князів в середині XII ст. у міжусобній боротьбі на Волині. Ім'я хана Боняка часто зустрічаються у переказах і легендах мешканців Волині і Полісся.

Особливо тісними стосунки Русі з половцями стають у XII-XIII ст. Це помітно як на прикладі родинних стосунків галицьких та волинських князів (наприклад, Ярослава Осмомисла та Мстислава Даниловича: ПСРЛ, т. 2, 1908, с. 818), так і в присутності половців серед великих бояр (наприклад, Мончук у Володимирі). Ця обставина помітно, полегшувала контакти Галицько-Волинської держави із Золотою Ордою, населення якої переважно розмовляло кипчацькою мовою і в своїй основі було половецьким.

Волинські князі завжди приймали активну участь у боротьбі з половцями. *Слово о полку Ігоревім* (1187 р.) особливо відзначає боротьбу з „половцями” і „хинова” володимирського князя Романа Мстиславовча та східноволинських Всеволода та Мстислава (Німого) Ярославовичів. Частину полонених під час цих походів кочовиків князі могли оселяти на Волинському Поліссі.

У другій половині XIII – першій половині XIV ст. відбувались часті спільні походи галицько-волинських та золотоординських військ проти західних та північних сусідів. Нерідко ініціаторами цих походів виступали галицькі князі.

Окрім письмових джерел чимало даних про перебування тюркських кочовиків в середовищі осілого населення галицько-волинських земель дають археологічні знахідки. Старожитності, пов'язані з матеріальною культурою тюркських народів на галицько-волинських землях, за походженням можна розділити на дві групи: а) предмети що свідчать про стале перебування вихідців з кочового тюркського середовища; б) предмети, що потрапили сюди внаслідок торгових стосунків, або як військові трофеї іт.д. Хронологічно ці старожитності також діляться на дві основні групи: X-початок XIII ст. та середина XIII-XIV ст.

До першої групи безсумнівно належать характерні для кочівників поховання X-XIV ст., які досліджувались археологами у Галичі, Перемишлі (Моця, 1999), в околицях Лучеська (Великі Рикані: Терський, 1995).

На стале перебування тюрків у Галичі та Теребовлі також вказують ряд характерних речових знахідок випадкового характеру. Це – амулети з лазуриту привезені з Паміру, які концентруються, переважно, у пристепових районах (Галич, Теребовля, Рогізна: поселення за 1,5 км від Ленківецького городища на р. Прут, Пивоваров, 2002а, с. 118, фото 16; 2002б, с. 254, рис. 2: 11). Їх форма близька до антропоморфної та інколи поділяється на три чітко окреслені частини. Як правило, на лицевих поверхнях з обох боків підвіски вириті дві горизонтальні лінії, які відділяють верхню частину (голову), та по дві лінії

з обох боків у центральній частині, що символізують руки. Розміри амулетів у межах 1,5-3,5 см. Вони користувались особливим попитом у хозар, торків, берендеїв та половців. Найчастіше амулети зустрічаються у похованнях жінок. Специфіка цих амулетів полягала у рідкісності мінералу. Лазурит шанувався, як камінь „вічного синього неба”, що забезпечував його власнику небесне покровительство. Магічні властивості амулетів підсилювала їх антропоморфна форма, перетворюючи вироби з лазуриту в онгони (амулети) кочівників, які приносили удачу та оберігали від хвороб (Макарова, 1962).

Заманливим є можливе пояснення присутності типових амулетів торків-огузів, як факт залучення їх до складу дружини теребовельського князя Василька. Як відомо, у 1098 р. він закликає торків, печенігів та берендеїв прийняти участь у спільному поході проти поляків (ПВЛ, т. 1, 1950, с. 176). Такі походи на Польщу були звичною справою для руських князів наприкінці XI ст. Теребовльські князі, володіння яких межували зі степом традиційно мали найтісніші зв'язки з половцями. Так, у 1209 р. під час наступу на Галичину русько-польської коаліції саме Ізяслав Володимирович, що княжив у Теребовлі, привів половців на допомогу Ігоревичам (ПСРЛ, т. 2, 1908, с. 818).

Очевидно, за умов послаблення зв'язків зі Сходом, коли роздобути цінний лазурит було неможливо, амулети виготовляли також з кераміки. Можливу християнізацію осілих тюрків-кочовиків, очевидно, засвідчує вирізаний з ляпис-лазурі хрестик із Зеленче, що раніше зберігався у Львівському історичному музеї (Перша інвентарна книга фондової групи *Київська Русь* ЛІМ, *Інвентарна книга археологічних пам'яток*, ч. III: *ранньоісторична доба*, запис за 1947 р., № 2826). Такий же хрестик відомий з Галича. В колекції ЛІМ зберігається також амулет з ляпис-лазурі знайдений на Княжій горі в Каневі (КР-6924, 27×33 мм, дар М. Біляшівського Музею НТШ).

Тривале військове співробітництво українців та степовиків породило симбіоз у військовому спорядженні. Так, невід'ємним спорядженням дружинника стає мідний казан (Плетнева, 1985). Мідні клепані казани мали значне поширення в Галичині та Волині (Володимир, Пересопниця: рис. 1: 15, Чорнівське, Ленківцьке городища: Терський, 1995, с. 85; Мазурик, 1998; Пивоваров, 20016). Вони вважаються запозиченням у половців (Швецов, 1980, с. 197). Звичними стають численні кістяні елементи упряжі коня, включно із псаліями (Терський, 1993).

Проте, речовим підтвердженням перебування саме тюркських кочовиків як дружинників на службі галицьких князів є окремі характерні для них зразки озброєння та спорядження вершника і коня (Терський, 20006). Такими є, зокрема, кістяні підпружні пряжки, які знайдено у Теребовлі (Терський, 1993; 20006) та Галичі (Лукомський, 2002, рис. 8: 10).

Чимало знахідок, які засвідчують службу тюркських кочовиків у прикордонних зі степом фортецях та поселеннях виявлено на південногалицьких городищах XII-XIII ст. (сучасна Чернівецька обл.); у Чорнівці, Ленківцях, святилищі у Галичі та похованнях Дністрівського могильника (Пивоваров, Чеховський, 2000, Пивоваров, 2001a).

Найпоширенішими серед предметів кочівницького походження на галицько-волинських землях є вістря стріл. Це переважно випадкові знахідки або предмети, виявлені в культурному шарі. Вістря їхні виготовлені у вигляді суцільних або дворогих пластин. Дворогі вістря стріл цього типу відомі з Володимира та Звенигорода (Терський-Шеломенцев, 1978, рис. 5: 14). Так звані „зрізні” – у Галичі, Пліснеську, буковинських городищах, Угровську, Волині (Кучера, 1962, рис. 12: 3-4, 16, 17; Mazuryk, Panyszek, Ostapjuk, 1998, рис. 5: 6; Rohatko, 1994, рис. 4, а).

Значно більшає кількість пам'яток кочовиків серед старожитностей періоду експансії монголів (друга половина XIII-XIV ст.). Важливим доказом перебування кочовиків є знахідки притаманних монголам предметів (кам'яні пряжки, вістря стріл) виявлені у закритих житлових комплексах другої половини XIII ст. волинських міст Володимира та Пересопниці (Терський, 2002а; 2002б; 2003).

Два вістря виявлені у заповненні господарської ями на долівці споруди середини XIII ст. у Пересопниці. Вони належать до згаданого типу „зрізнів”. Загальноприйнято вважати, що такий тип вістря було занесено у Європу під час татаро-монгольського нашествия. Одне з них, повністю збережене, має близькі аналогії із знахідками, виявленими на території Прибайкалля, Забайкалля та Монголії, де їх зібрано до сорока штук. За типологією, розробленою Ю.С. Худяковим (1991, с. 112-113), це вістря можна віднести до другої групи, 8 типу овално-крилатих („полум'яподібних”). Навершя з овальним вістрям цього типу мають виступаючі крила та округлі плечики з упором, стандартну довжину пера 80 мм, ширину 55 мм, довжину черенка – 60 мм. За типологією В.Ф. Немерова (1987, с. 216) вістря цього типу (четвертого) мали дещо інші параметри. Друге вістря з Пересопниці за цією ж типологією відноситься до шостого типу – дворогих „зрізнів” у вигляді лопатки, що розширюється. Щоправда, наш екземпляр більш масивний.

Ще більш переконливим підтвердженням факту перебування у Пересопниці монгольських воїнів (баскака?) є ряд предметів з інвентарю т. зв. „дружинного” будинку, дослідженого на дитинці у 1995-1996 рр. З числа характерних для Центральної Азії предметів тут знайдено кам'яну пряжку, яка, можливо, одночасно служила, для заточування стріл (див. Терський, 2000а, 2002а). Аналогії цієї пряжки відомі з тюркських поховань Донбасу (повідомлення Л. М. Швецова), Північного Кавказу та Хакасії (повідомлення археолога, проф. Л. Р. Кизласова).

Цікавим є факт виявлення на долівці цього будинку поряд з типовими для Волині остеологічними матеріалами: бика (*Bos taurus* – 4 шт.), вовка сірого (*Canis sp.*), зайця (*Lepus sp.*) куріпки сірої (*Perdix* – 2 шт.), кісток куона (*Cuon alpina?*) – рудого вовка, схожого на лисицю, але більшого, що водиться на Далекому Сході – більше 10 кісток та фрагментів: потилична кістка, сіністра фей, хвостові хребці та ін. (визначення зроблене біологом, проф. К.А. Татариновим).

Більш помітною була присутність кочовиків на півдні Галицько-Волинської держави. Наприклад, відомо, що у Бакоті свого часу сидів баскак (ПСРЛ, т. 2,

1908, стб. 837). Значна кількість предметів озброєння, характерних для золотоординців у комплексі із озброєнням західного типу натраплена у сусідній фортеці Перебиківці-Зелений Гай. На думку дослідників фортеця протягом 1360-1390 рр. охороняла західний берег переправи через р. Дністер, у період боротьби Людовіка Анжуйського за Поділля, а монгольське озброєння (вістря стріл, кістяні насадки-свистки), уламки чавунного казана (Тимошук, 1982, с. 34) – це сліди перебування у складі фортечного гарнізону найманих воїнів-кочовиків у період занепаду Золотої Орди (Пивоваров, 2002а, 2004; Пивоваров, Федорук, 2002; 2003).

Переходи на службу до Данила Галицького частини племен, які входили в чорноклобуцький союз, засвідчує скарб срібних прикрас середини XIII ст. із фортеці Цецино (як центр округи була наступницею Ленцівцевого городища та попередницею Чернівців). Він вміщає характерні для чорноклобуцького та половецького населення жіночі прикраси – скроневі кільця: однобусинні з біконічною бусиною, прикрашеною зерню та трибусинні з великою центральною біконічною бусиною, на якій було напаяно 8 конічних шипів (Пивоваров, 2000, с. 181).

Слабо вивченими залишаються випадкові знахідки антропоморфних статуеток-ідолів (Городище, Лопатин: Czołowski, Janusz, 1926, tabl. 6, Хуст), які за характерними ознаками пов'язуються з перебуванням монголів.

Так, кам'яна фігурка сидячого чоловіка в одязі, схожому на шкіряний, з вусями, з довгим, гарно укладеним волоссям, з руками, складеними під грудьми, з рисами обличчя виразно монгольськими, як зазначав свого часу В. Антоневич (1928), виявлена на грудях похованого у кам'яному саркофазі під час розкопування валів городища 1871 р. на околиці с. Городище Зборівського р-ну Тернопільщини. Як показали археологічні роботи останніх років згадане городище Бозок у верхів'ях р. Серету було важливою прикордонною торговою факторією на шляху від столиці Галицько-Волинської держави міста Володимира до центрів Золотої Орди (Терський, 2004а).

Золота Орда – не класична держава кочовиків, а, швидше, торгова імперія. Свідченням цього є мережа великих міст, забудованих кам'яними храмами, лазнями, караван-сараями та численні знахідки золотоординського імпорту у галицько-волинських містах (Терський 1997; 2000б; 2002а; 2002б). До речі, концентрація предметів східного походження у Теребовлі (зокрема, т.зв. сфероконус) є вказівкою на потужний культурний вплив Золотої Орди. Періодом 2-ї пол. XIII-XIV ст. датується, мабуть, більшість предметів відомої археологічної колекції Крушинського із Зеленче (один з посадів Теребовлі), переданої 1945 р. у Львівський історичний музей.

Як відомо, Теребовля з округою в XIV ст. входила до складу підвладного Золотій Орді Поділля (ці землі із значним українським населенням з 1250-х рр. і до битви під Синіми Водами (1363 р.) було важливою складовою частиною Золотої Орди: Грушевський, 1993, с. 88-92).

Вже з другої половини XIII ст. внаслідок поживавлення трансконтинентальних зв'язків у Євразії галицько-волинські міста активно включаються у між-

народну торгівлю. В цей час золотоординські монети стають важливою складовою частиною місцевого монетного ринку (Терський 2002б; Rohatko, 1990). У структурі Львова та Лучеська виникають татарські квартали, поширюються запозичені у населення міст Золотої Орди прийоми житлового будівництва та оформлення інтер'єрів (декоративна кераміка), за східними зразками виробляється типовий південний посуд (Терський, 2004б).

Внаслідок тривалих контактів галицько-волинських земель з тюркськими кочовиками Північного Причорномор'я відбувалися численні запозичення у сфері матеріальної культури.

Таким чином, косові причорноморські тюрки у X-XIV ст. були важливим компонентом культури і політики на галицько-волинських землях.

- Грушевський М., 1993 [1905]. *Історія України-Руси в 11 т., 12 кн, т. 3: Галицько-Волинська держава*, Київ: Наукова думка, 637 с.
- Князький І. О., 1990. *Славяне, волохи и кочевники Днестровско-Карпатских земель с середины XII в. до нашествия монголо-татар*. Автореф. канд. диссертации. Москва, 19 с.
- Кучера М. П., 1962. *Древній Пліснеск*, Археологічні пам'ятки УРСР, т. 12. Київ, с. 3-57.
- Лукомський Ю., 2002. *Успенський собор давнього Галича (за результатами нових досліджень 1992-2000 років)*, Записки НТШ, т. 244: Праці археологічної комісії, с. 378-607.
- Мазурик Ю., 1998. *Половецький казан XII-XIII ст. з фондів Волинського краєзнавчого музею Волино-Подільські археологічні студії*, вип. 1: *Пам'яті І. К. Свешнікова (1915-1995)*, Львів: Історичний музей, с. 254-255.
- Макарова Т.И., 1962. *Украшения и амулеты из лазурита у кочевников X-XI вв.*, „Археологические сообщения ГЭ” Вып. 4, с. 125-134.
- Моця О. П., 1999. *Карпати у X-XIV ст.*, Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат, Т. 1: *Археологія та антропологія*, Львів, с. 341-360.
- Немеров В. Ф., 1987. *Воинское снаряжение и оружие монгольского воина XIII-XIV вв.*, „Советская археология” № 2, с. 212-227.
- Пивоваров С., 2000а. *Два маловідомі середньовічні скарби з Буковини*, „Проблеми археології України”, Київ; Чернівці: Ін-тут археології НАН України, Чернівецький національний університет ім. Федьковича, с. 174-183.
- Пивоваров С., 2000б. *Літописний Василів у Середньому Подністров'ї, Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. Матеріали наукової конференції 16-18 березня 2000 р.* – Чернівці: Золоті литаври, с. 216-221.
- Пивоваров С., 2001а. *Археологічні дослідження Чорнівського городища в 1999-2000 рр.*, Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології, Чернівці: Золоті литаври, т. 1, с. 243-255.
- Пивоваров С., 2001б. *Нові знахідки предметів озброєння та спорядження вершника і верхового коня з Чорнівського городища (перша половина XIII ст.)* Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології, Чернівці: Золоті литаври, т. 2, с. 133-141.
- Пивоваров С., 2001в. *Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра*. Чернівці: Зелена Буковина, 152 с.
- Пивоваров С., 2002а. *Нумізматичні пам'ятки Буковини*, Чернівці: Зелена Буковина, 248 с.
- Пивоваров С., 2002б. *Предмети з християнською і язичницькою символікою у давньоруських старожитностях Буковини (нові знахідки)*, Записки НТШ, т. 244: Праці археологічної комісії, с. 247-257.
- Пивоваров С.В., 2004. *Арбалетне озброєння в середньовічних старожитностях Буковини, Держава і армія. Вісник Національного університету „Львівська політехніка”, № 502*, с. 24-30.

- Пивоваров С., Федорук А., 2002. *До питання про найманство у Галицькій Русі у XIV ст. (за даними розкопок городища у с. Зелена Липа)*, Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології, Чернівці: Золоті литаври, т. 1, с. 140–149.
- Пивоваров С., Федорук А., 2003. *Археологічні дані про арбалетне озброєння на Буковині (за матеріалами розкопок городища у с. Зелена Липа)*, Музейний щорічник. (Матеріали науково-практичної конференції „Музей та музейна справа на початку III тисячоліття”. м. Чернівці, 14 травня Вип. 2 (24), Чернівці: Золоті литаври, с. 85–93.
- Пивоваров С., Чеховський І., 2000. *На Дністрі, на „оукраинь галичскою” (матеріали та дослідження Дністровської комплексної археологічно-етнографічної експедиції ЧДУ в с. Галиця Сокирянського р-ну Чернівецької обл.)*, Чернівці: Місто, 144 с.
- Терський С.В., 1993. *Вироби з кості і рогу X–XIII ст. з території Прикарпаття і Волині у фондах Львівського історичного музею*, НЗ ЛІМ, вип. 1, Львів, с. 68–87.
- Терський С.В., 1995. *Волинь в системі міжнародних зв'язків Київської Русі (X–XIV ст.) (до постановки проблеми)*, НЗ ЛІМ, Вип. 4, 1, Львів, с. 73–88.
- Терський С.В., 1997. *Галицько-Волинська Держава: зв'язки із Сходом (за матеріалами археологічних досліджень політико-економічних центрів Західної Волині), V Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених (Київ, 22–24 квітня 1997 р.)*. Наукові матеріали, Київ: КДУ, с. 268–269, табл. LVII.
- Терський С.В., 2000а. *Пересопниця після Батия. Нові знахідки*, Археологічні студії, вип. 1: Збірник на пошану 70-річчя Б. О. Тимощука, Київ; Чернівці: Прут, с. 217–223.
- Терський С.В., 2000б. *Галицько-Волинська Держава та Схід (за археологічними збірками Львівського історичного музею)*, НЗ ЛІМ, Вип. 9, Львів: Новий час, с. 179–201.
- Терський С.В., 2002а. *Археологія доби Галицько-Волинської держави*, Львів: Ін-тут українознавства НАН України, 108 с., іл.
- Терський С.В., 2002б. *Садиба вельможі в околиному городі княжого Володимира*, Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, т. 244, Праці археологічної комісії, Львів, с. 645–662.
- Терський С.В., 2003. *Пересопниця. Краснзнавичий нарис*, Рівне: Азалія, 160 с., іл.
- Терський С.В., 2004а. *Військово-стратегічний шлях Володимир – Тербовля та його роль у формуванні Галицько-Волинської держави. Спроба реконструкції на місцевості*, Держава на армія, Вісник Національного університету „Львівська політехніка”, № 502, с. 18–24.
- Терський С.В., 2004б. *Старий Ринок у Львові (деякі підсумки археологічного вивчення)*, Археологічні дослідження Львівського університету, вип. 7, Львів, ЛДУ.
- Терський-Шеломенцев В. С., 1978. *Исследования детинца Звенигорода Галицкого*, Советская археология, № 1, с. 206–215.
- Тимошук Б.О., 1982. *Давньоруська Буковина (X–перша половина XIV ст.)*, Київ: Наукова думка, 208 с.
- Худяков Ю.С., 1991. *Вооружение центрально-азиатских кочевников в эпоху раннего и развитого средневековья*, Новосибирск: Наука, сиб. отдел. 190 с.
- Швецов Л.М., 1980. *Котлы из погребений средневековых кочевников*, Советская археология, № 2, с. 196–199.
- Antoniewicz W., 1928. *Archeologia Polski*, Warszawa.
- Czołowski A., Janusz B., 1926. *Przeszłość i zabytki województwa tarnopolskiego*, Tarnopol.
- Mazuryk J., Panyszko S., Ostapjuk O., 1998. *Badania archeologiczne latopisowego Uhrowieska*, Archeologia Polski Środkowo-Wschodniej, t. 3, Lublin; Chelm; Zamość, s. 175–182.
- Rohatko J., 1990. *Zabytki z kolekcji Piotra Kani z Gródka nad Bugiem woj. Zamojskie, Lubelskie*, Materiały Archeologiczne, t. 3, s. 183–200.
- Rohatko J., 1994. *Nowe znaleziska z okolic Gródka nad Bugiem woj. Zamość*, Sprawozdania Archeologiczne, t. 46, s. 169–184.
- Świętosławski Witold, 1997. *Archeologiczne ślady najazdów tatarskich na Europę Środkową w XIII w.*, Łódź.

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

НЗ ЛІМ	Наукові записки Львівського історичного музею
ПВЛ	Вествь временных лет
ПСРЛ	Полное собрание русских летописей

TURKISH NOMADS AND TRACES OF THEIR STAY ON
HALYCH-VOLHYNIAN LANDS IN THE 10TH-14TH CENTURIES

Summary

The Ukrainian lands, understood ethnographically, are situated on the borderlands with steppes. Since the beginning of the 10th century the territories were constantly inhabited by nomads: the Pechengs, Torcs, Berendeis, and Polovtsy. The relations with them were varied from skirmishes to mutual cooperation. 'Our pagans', as the allied Turks for Ukraine-Rus are called in chronicles, served in the border guards and their representatives frequently held high-ranking positions around the great dukes.

At various times there were displacements of borderland Turks into Ukrainian territory. It can be proven by toponyms coming from these times (e.g. Torczyn, Torki, Pechenin, Chiniczi toszczo). They are located in remote from forest-steppe regions of Halych Ruthenia and Volhynia.

Burial sites characteristic for nomads from 10th-14th centuries were examined by archeologists in Halych, Przemyśl, around Lutsk (Veliki Rykani). Permanent stay of Turks in Halych and Trembowla can be testified by lazurite amulets found there as well as parts of horsemen's and horses' armor characteristic for nomads (Terskij, 2000).

Halych-Volhynia lands often were target of Polovtsyan khans' plunder expeditions. Sometimes, Polovtsy became allies of the local dukes. In such a way a Halych duke Volodymirko Volodymirovicz (†1153) used the Polovtsy to fight with Hungarian aggression, and a Volhynian duke, David Igorovicz in 1100 besieged Lutsk together with khan Boniak's Polovtsy. In the middle of the 12th century, military help of Polovtsy horde was also used frequently by a North-Eastern coalition of dukes in a fratricidal war in Volhynia. The name of khan Boniak also frequently appears in accounts and legends of inhabitants of Volhynia and Polesia.

Relationships of Ruthenia and the Polovtsy were tightened especially in the 12th-13th centuries. An example of this can be an establishment of familial relations of Jaroslav Osmiomysl and Mscislav Davidovicz (PSRL, vol. 2, 1908, p. 818) as well as appearance of the Polovtsy among the great boyars (e.g. Monczyuk in Vladimir). It made contacts of Halych-Volhynian state with the Golden Horde easier, as the Golden Horde's people were mainly of Polovtsyan origin and spoke kipchak.

In the second half of the 13th and first half of the 14th century one can note frequent common raids of Halych-Volhynian and Golden Horde's armies against Western and Northern neighbors. Halych dukes were often initiators of these attacks. Within the city of Peresopnica there were objects characteristic for Mongols found and dated for the second half of the 13th century (Terskij, 2002; 2003). There are infrequent exceptions of finding anthropomorphic idol-statuettes (Gorodyszcze, Lopatyn, Hust), which is also connected with Mongolian inhabitation.

In the second half of the 13th century, as a result of revival of transcontinental relations in Eurasia, Halych-Volhynian towns actively participated in international trade. In the structure of Lvov and Lutsk there appear Tatar districts and borrowings from Tatar towns of the Golden Horde in the field of architecture and pottery.

Turkish nomads from the area of the Black Sea were an important component of culture and politics of Halych-Volhynian lands between the 10th and 14th centuries.

KOCZOWNICY TURECCY I ŚLADY ICH BYTNOŚCI NA ZIEMIACH HALICKO-WOŁYŃSKICH W X-XIV W.

Streszczenie

Etnograficzne ziemie ukraińskie położone są na pograniczu ze stepem. Od końca X w. to terytorium stale zajmowali koczownicy: Pieczyngowie, Torcy, Berendejowie, Połowcy. Stosunki z nimi układały się różnie, od wojskowych potyczek do wzajemnego współżycia. „Swoi poganie”, jak nazywają latopisy sojusznicy dla Ukrainy-Rusi Turków, służyli w straży przygranicznej, a ich przedstawiciele nierzadko zajmowali wysokie stanowiska w otoczeniu wielkich kniaziów.

W różnym czasie szeroko praktykowano przesiedlenia pogranicznych Turków w głąb terytorium ukraińskiego. Wskazują na to pochodzące z tego czasu toponimy (Torczyn, Torki, Pieczeniczyn, Chiniczi toszczo). Są one zlokalizowane w oddalonych od lasostepu regionach Rusi Halickiej i Wołynia.

Charakterystyczne dla koczowników pochodki z X-XIV w. zostały zbadane przez archeologów w Haliczu, Przemyślu, w okolicach Łucka (Veliki Rykani). Na stałe przebywanie Turków w Haliczu i Trembowli wskazują znaleziska amuletów z lazurytu, a także charakterystycznych dla koczowników części uzbrojenia jeźdźcy i konia (Terskij, 2000).

Ziemie halicko-wołyńskie często były celem wypraw grabieżczych chanów połowieckich. Nierzadko jednak Połowcy przychodzili jako sojusznicy miejscowych kniaziów. Tak np. książ halicki Wołodymirko Wołodymirowicz (†1153) wykorzystywał Połowców do walki z agresją węgierską, a książ wołyński Dawid Igorowicz w 1100 r. oblegał Łuck razem z Połowcami chana Boniaka. W połowie XII w. pomoc wojskową ordy połowieckiej wykorzystywała też często koalicja północno-wschodnich kniaziów w bratobójczej wojnie na Wołyniu. Imię chana Boniaka pojawia się też często w przekazach i legendach mieszkańców Wołynia i Polesia.

Stosunki Rusi z Połowcami zacieśniły się szczególnie w XII-XIII w. Przykładem może być zarówno nawiązanie rodzinnych stosunków Jarosława Ośmiomysła i Mściława Dawidowicza (PSRL, t. 2, 1908, s. 818), jak i obecność Połowców wśród wielkich bojarów (np. Monczuk we Włodzimierzu). Ułatwiało to kontakty państwa halicko-wołyńskiego ze Złotą Ordą, której ludność przeważnie mówiła językiem kipczackim i była głównie połowiecka.

W drugiej połowie XIII i pierwszej połowie XIV w. widzimy często wspólne pochody halicko-wołyńskich i złotoordyńskich wojsk przeciw zachodnim i północnym sąsiadom. Nierzadko inicjatorami tych pochodów byli kniaziowie haliccy. W kompleksach miasta wołyńskiego Peresopnicy znaleziono przedmioty charakterystyczne dla Mongołów, datowane na drugą połowę XIII w. (Terskij, 2002; 2003). Rzadsze są wypadki znalezisk antropomorficznych statuetek-idoli (Gorodyszczce, Łopatyn, Hust), które wiąże się z zamieszkiwaniem Mongołów.

W drugiej połowie XIII w. na skutek ożywienia związków transkontynentalnych w Eurazji, miasta halicko-wołyńskie włączyły się aktywnie do międzynarodowego handlu. W strukturze Lwowa i Łucka pojawiały się tatarskie dzielnice, zapożyczenia z tatarskich miast Złotej Ordy w zakresie budownictwa i ceramiki.

Nadczarnomorscy koczownicy tureccy byli ważnym komponentem kultury i polityki ziem halicko-wołyńskich w X-XIV w.